

SERIE U.

BALI EN LOMBOK.

N°. 58.

NOORD-BALISCHE DESA-MONOGRAPHEËN (1882—1889).

De commissie dankt deze monographieën, waarvan de origineelen in het archief te Singaradja berusten, aan het gewestelijk bestuur van Bali en Lombok. Zij zijn het werk van F. A. Lieftrinck, die van 1882—1889, met eene korte onderbreking in 1884, als controleur ter beschikking van den resident van Bali en Lombok op eerstgenoemd eiland werkzaam is geweest voor de regeling der landrente in de afdeelingen Boeléleng en Djambrana en voor de aanraking met de onafhankelijke vorsten in het gewest. De monographieën dateeren uit deze periode en hebben alle betrekking op désa's, gelegen in de onderafdeeling Boeléleng.

I. District Tédjakoela.

1. Desa Tédjakoela.

De grenzen van het desagebied zijn: ten noorden: de Javazee, vanaf het ravijntje Boehitan tot aan Batoe-sangoe, even ten oosten der toekad Lës; ten oosten: de westelijke grens van het desagebied van Lës beoosten de toekad Soengkoeh en daarmede nagenoeg evenwijdig loopende; ten zuiden: het gebied der Banglische desa Soebaja langs de helling van den berg Mëndaha over de punten genaamd Blatoeng-lengis, Batoe-bëndé, waarlangs de weg van Tédjakoela naar Soebaja loopt, en Batoe-madëg, en voorts het gebied der Banglische desa's Koeboe-salia en Koetoe van den oorsprong van de toekad Anjar langs den steen genaamd Batoe-boboh en het ravijn van Boekit-pëgat; ten westen: de oostelijke grens van het desagebied van Madënan, gevormd door een ravijn, pangkoeng Bantës genaamd, dat zich vanuit het punt genaamd Tjëking (een smalle zadelvormige heuvelrug tusschen twee ravijnen in) op den verbindingsweg tusschen Tédjakoela en Madënan in noordelijke richting uitstrekt, en de oostelijke grens der desa Bondalëm, gevormd door hetzelfde ravijn, dat echter naarmate het de zee nadert, kleiner dimensies aanneemt en dan den naam Boehitan draagt.

Beplanting der tegalvelden.

Tengevolge der schaarschheid van het bevoeiingswater hebben de inwoners van Tédjakoela, vroeger bij ieder en thans nog bij de zeevarenden bekend onder den naam Liran, slechts weinig sawahs.

en moeten zij hun hoofdvoedsel krijgen van de tegelvelden, welke men hier abian noemt, terwijl in west-Boelélèng met dat woord de tuinen worden aangeduid.

De geheele vlakte langs het strand, welke zich aan beide kanten van den grooten weg uitstrekt, wordt, voorzoover er geene sawahs konden aangelegd worden, ingenomen door tegelvelden, welke jaarlijks beplant worden met meerdere gewassen en den voornaamsten rijkdom der bewoners van Tédjakoela uitmaken. Het terrein aldaar is nagenoeg vlak en zéér geschikt voor bebouwing. Het voornaamste voedingsmiddel, dat op de tegelvelden verbouwd wordt, is djagoeng, welken aanplant men gepaard doet gaan met katoen (kapas) of wel doet volgen door tabak (tëmbako L., sësëban H.).

De kapas en djagoeng worden tegelijk uitgeplant, veelal ook met oendis¹⁾; twee maanden later zaait men nog katjang en komak¹⁾ uit. De oogst heeft dan plaats in eene geregelde volgorde: eerst de djagoeng, dan de katjang, daarna de oendis, vervolgens de kapas en komak ongeveer tegelijk. De kapas, althans de soort, die men kapas bali noemt, behoeft niet elk jaar opnieuw uitgezaaid te worden, het is een overjarige plant, die in gunstige omstandigheden een levensduur heeft van zes à zeven jaar. Elk jaar echter worden de struiken op stam gekapt, ten einde aan djagoeng en anderen aanplant het noodige licht en lucht te verschaffen. De grond wordt dan alleen met een soort van hark jaarlijks eenige malen omgewerkt (mëboeloeng).

Wil men op de velden echter tabak planten, dan is het noodig, dat het veld goed omgeploegd wordt en kan men dus geen katoenstruiken laten staan. Men plant dan somtijds de z.g. kapas-praoe, die, vergeleken met de kapas-bali, kleiner van struik is, veel minder opbrengt, doch een fijner en waardevoller soort van katoen levert. De struiken worden elk jaar uitgerukt.

Op de tegelvelden treft men ook veel aanplant van klapperboomen aan, doch niet geregeld en zoodanig dat niet te veel schade gedaan wordt aan de aanplantingen beneden.

Besproeiing der tegelvelden.

Eene geregelde besproeiing hebben deze velden niet; grootendeels zijn zij afhankelijk van den regen; de eigenaars der tegals ten westen der desa hebben wel is waar tezamen eene leiding gegraven, welke uitmondt in de toekad Bantës, doch er is alleen ten tijde van de zware regens water in de rivier. Voor de ten oosten der desa gelegen tegelvelden beschikt men in het geheel over geen water; als men zijn veld beploegen moet, tracht men voor een enkelen dag water uit de leidingen der rijstvelden te leen te krijgen.

Verdeeling der tegelvelden in blokken; hunne uitgestrektheid.

De eigenaars der tegelvelden vormen daarom geen vereenigen

¹⁾ Oendis en komak zijn verschillende soorten van peulvruchten. — Noot van de commissie.

op de wijze als de sawahbezitters dat doen en geene gemeenschappelijke belangen nopen hen de bij elkaar gelegen velden tot so e b a k s saam te vatten, maar toch zijn de tegalvelden in verschillende deelen, uit aan elkaar grenzende gronden bestaande, gescheiden, welke deelen veelal natuurlijke grenzen hebben en door afzonderlijke namen worden aangeduid. Deze verdeeling komt den desahoofden te stade en vergemakkelijkt de heffing der desabelasting, welke van die velden verschuldigd is en waarover hierna gehandeld zal worden.

Op het desagebied van Tédjakoela vindt men dertien afdeelingen van tegalvelden, waarvan hieronder de namen en daarachter hunne uitgestrektheid in □ meters en in bouws volgens de opmeting worden aangegeven :

1e. Běngběng	732.600	□ meters = 103	bouw	117	□ roe.
2e. Bantes-kaeoh	140.200	" = 19	"	378 $\frac{3}{4}$	"
3e. Pěnaněman	338.300	" = 47	"	335 $\frac{3}{4}$	"
4e. Tegallinggah	271.000	" = 38	"	94	"
5e. Bantěs-kadja	443.200	" = 62	"	226 $\frac{3}{4}$	"
6e. Kajoe doewi	175.125	" = 24	"	339	"
7e. Boentěh	136.500	" = 19	"	117 $\frac{3}{4}$	"
8e. Sělatan	348.500	" = 49	"	54 $\frac{3}{4}$	"
9e. Boeloeh	226.100	" = 31	"	430 $\frac{3}{4}$	"
10e. Taocka	326.300	" = 45	"	489	"
11e. Soengkoeh-Kedoengdoeng	513.800	" = 72	"	201	"
12e. Iboes-Sioengan	414.500	" = 58	"	204 $\frac{3}{4}$	"
13e. Boekboek	151.100	" = 21	"	146 $\frac{3}{4}$	"
Totaal	4.217.225	□ meters = 594	bouw	135	□ roe.

Belasting op de tegalvelden.

Voor deze velden wordt van oudsher eene zekere belasting betaald, die bekend is onder den naam padjěg kapas, dewijl de kapas het meest waardevolle en, behalve de djagoeng, meest gebruikelijke gewas is, dat geplant wordt en dat daarom als maatstaf voor de te heffen belasting is aangenomen. Het bedrag daarvan is van ouds voor elk veld eens en voor goed bepaald; voor de velden die eerst in lateren tijd geregeld als tegal in ontginning zijn gebracht, heeft men de belasting berekend naar den tijd, die noodig is, om het veld te beploegen, met dien verstande, dat, zoo daarvoor twee werkdagen (sělid, dat is van 's ochtends vroeg tot ongeveer elf uur) vereischt worden, drie takěd's kapas als belasting verschuldigd zijn. Een takěd kapas moet het gewicht hebben van een atak kěpěngs, terwijl acht takěds een timbang vormen. De afweging geschiedt door middel van een weegtoestel (takědan) met eene schaal (ingka), die van de zijnerven van het lontarblad (lidin ěntal) vervaardigd wordt, terwijl de balans uit tjěmara-hout bestaat. Deze belasting is jaarlijks van de tegalvelden verschuldigd, ook al wordt er geen kapas op geplant, ja al laat men het veld geheel onbeplant. Daar het echter moeilijk zou gaan alsdan ook de levering van kapas te eischen, zoo heeft men de betaling in natura

of in kèpèngs volgens den maatstaf van 40 kèpèng per takèd aan de keuze der belastingschuldigen overgelaten.

De kapas wordt door de inwoners van Tédjakoela veelal verkocht aan lieden uit de onafhankelijke rijken, vooral Mengoei, die met eene vracht waterkruiken (tjaratan) dan wel eenige manden eenden of ganzen hierheen komen en die van het geld, dat de verkoop dier waren hun oplevert, kapas inkoopten, ten einde die in hun eigen land weder met eenige winst van de hand te zetten. De prijs, die te Tédjakoela voor de kapas bedongen wordt, bedraagt tegenwoordig 45 à 50 kèpèngs per takèd, hetgeen niet wegneemt, dat degenen, die op hunne velden kapas geplant hebben, gewoonlijk de belasting in natura opbrengen.

Wijze van belastingbetaling.

De termijn, waarbinnen de belasting betaald moet zijn, is als volgt geregeld: Bij de eerste nieuwe maan, nadat de kapas-oogst is afgelopen, gaat des avonds omstreeks negen uur, als in de desa alles stil en rustig is, de klian dèsa er op uit. Hij zoekt verschillende hooge punten op in den omtrek der desa, die vlak aan den voet van het gebergte gelegen is, laat op de koelkoel slaan en roept met luider stemme, die over de geheele wijk, waar hij zich bevindt, weerklinkt, dat over drie dagen met de voldoening der kapas-belasting een aanvang gemaakt kan worden. De lieden in de buurt, die het hooren, antwoorden erop ten teeken, dat zij het gehoord hebben en om de desagenooten, die reeds ingesluimerd mochten zijn, ook op de omroeping attent te maken. Het is bij die gelegenheid, in het nachtelijk stikduister van de nieuwe maan, soms zulk een tumult in de desa, dat een toevallig daar vertoevend vreemdeling eer zou denken aan een algemeene amokpartij dan aan een vreedzame handeling, die in de plaats treedt van het rondbrengen der belastingbiljetten bij ons.

Vóór den zevenden dag na deze bekendmaking moet de belasting betaald zijn en voor dengene, die in gebreke blijft zulks te doen, wordt het verschuldigde bedrag verdubbeld en op zijn veld wordt voorloopig beslag gelegd, hetwelk wordt aangeduid door het plaatsen van een merkteeken (sawèn). Binnen drie dagen moet nu het dubbele der belasting, plus de kosten der opheffing van het voorloopig beslag (pěngaboetsawèn) ten bedrage van 250 kèpèngs, betaald zijn, en dengene, die in gebreke blijft zulks te doen, wordt eene boete opgelegd van 4.500 kèpèngs, welke echter door den klian-desa verminderd kan worden tot de helft, indien het hem voorkomt, dat daartoe termen bestaan. Het bedrag dezer boete is in de simadèsa, het geschrift, dat als het ware de constitutie der desa vormt, bepaald, en daarin wordt tevens voorgeschreven, dat nevens de boete door den nalatige nog een sapi, dat starblind is (sampiborang) geleverd moet worden. Deze zonderlinge bepaling wordt echter niet nageleefd uit hoofde der moeilijkheid om een zoodanig rund te verkrijgen; zij heeft waarschijnlijk haar ontstaan te danken aan het streven, dat bij alle bepalingen in het balische recht tegen nalatige

belastingbetalers is op te merken, namelijk om de straffen en de te verbeuren boete zóó zwaar te maken, dat wanbetaling slechts bij hooge uitzondering voorkomt. Is eenmaal boete opgelegd, dan vervalt daarmee de verplichting tot het voldoen der achterstallige belasting. De boete moet echter vóór de eerstvolgende nieuwe maan betaald zijn, ander wordt het veld van den wanbetaler voor het verschuldigde bedrag verpand en mag het niet ingelost worden, alvorens de pandnemer er minstens eenmaal van geogst heeft.

De opbrengst der belasting is betrekkelijk gering. Hieronder wordt opgegeven hoeveel personen in elke afdeeling der tegelvelden een aandeel hebben en hoeveel belasting door hen in het geheel aan kapas betaald wordt, met welk bedrag in kèpèngs zulks overeenkomt volgens den daarvoor vastgestelden boven aangegeven maatstaf, en hoeveel alzoo de belasting in elke afdeeling per bouw bedraagt in verband met de hierboven opgegeven uitgestrektheden.

Nummer en namen der tegelvelden	Aantal aandeel- hebbers	Verschuldigde be- lasting in kapas		Aequi- valent in kèpèngs	Belasting per bouw in kèpèngs
		timbangs	takèds		
1 Bèngbèng	37	27	4½	8820	85
2 Bantès kaoch	30	24	6	7920	400
3 Pènanèman	28	19	½	6100	128
4 Tegal-linggah	32	21	1½	6780	177
5 Bantès-kadja	33	16	—	5120	82
6 Kajoe-doewi	20	11	—	3520	143
7 Boentèh	11	6	1¾	1990	136
8 Sèlatan	32	18	7½	6060	123
9 Boeloeh	25	22	5½	7260	228
10 Taoeka	28	17	7½	5740	125
11 Soengkoeh-ke- doengdoeng	25	18	5½	5980	83
12 Iboes-sioengan	25	20	3½	6540	112
13 Boekboek	11	6	½	1940	91
Totaal	337	230	4½	73770	—

Gemiddeld bedraagt alzoo de belasting per bouw 124 kèpèngs, een zeer gering bedrag. De bovenstaande berekeningen zijn gemaakt om na te gaan, of de desabelasting vrij gelijkmatig over de verschillende grondstukken verdeeld is en of zij alzoo tot grondslag zou kunnen strekken voor eene eventueel later in te voeren rijksbelasting. Zooals men uit het staatje ziet, laat die gelijkmatigheid te wenschen over, en moge dit al gedeeltelijk zijn toe te schrijven aan het verschil in vruchtbaarheid der verschillende streken, de afwijkingen zijn te groot, om aan te kunnen nemen, dat dit de eenige oorzaak is.

Onder de eigenaren van tegelvelden op Tédjakoela'sch grondgebied komen ook eenige inwoners der aangrenzende desa's Bondalèm en

Lěs voor, doch alle bepalingen omtrent belastingbetaling etc. zijn voor dezen geheel dezelfde als voor de desalieden van Tédjakoela.

Vrijstellingen van tegal-belasting.

De velden, toebehoorende aan den pamběkěl van Tédjakoela en zijne familieleden, zijn van de belasting vrijgesteld, terwijl voor de velden van de klians-desa en van de 21 leden der oorspronkelijke desavereeniging slechts de helft der bovenvermelde belasting verschuldigd is. Eindelijk wordt van de geïnde belasting aan elk der twee klians-desa een bedrag van 1000 kèpěngs uitgekeerd als collecteloon.

Verdeeling dier belasting.

Vroeger was volgens recht de helft dezer belasting verschuldigd aan den vorst, hoewel deze zich gewoonlijk met een kleiner aandeel tevreden stelde, en onder het voorloopig inlandsch bestuur werd de desa geheel van deze verplichting ontheven, hetgeen alzoo is gebleven tot op den huidigen dag, zoodat thans de volle belasting ten goede der desa-kas komt.

De klians-desa houden registers aan, waarin voor elk persoon op een afzonderlijk lontarblad vermeld wordt, voor hoeveel hij in de belasting is aangeslagen.

Belasting op de klapperboomen.

Van de op de tegalvelden groeiende klapperboomen (njoeh) werd ten tijde van het vorstenbestuur eene belasting geheven, onafhankelijk van de boven omschreven padjěg kapas, welke bekend was onder den naam van salaran njoeh. Zij werd berekend per boom en de sědahan-těmboekoe was met de inning en de administratie daarvan belast, tot welk doel hij een nominatieven staat aanhield van het aantal klapperboomen, dat ieder op zijne tegalvelden bezat. De belasting bedroeg 8 kèpěngs per boom en moest bij elk balisch nieuwjaar (galoengan), dus eens in de zes maanden van 35 dagen elk, betaald worden. Op elke dertig boomen genoot men voor vijf vrijstelling; deze droegen den naam van roban¹⁾, werden dus beschouwd als in de plaats te treden voor de boomen, die, door welke omstandigheden dan ook, eens een jaar geen vrucht mochten dragen.

Tuinen, waarin uitsluitend klapperboomen geteeld worden, treft men op Tédjakoela'sch desagebied niet aan. Voor de klapperboomen, in gering aantal in de gemengde tuinen voorkomende, werd geene belasting betaald, evenmin voor die, welke op de sawahs of aan den rand der soebaks groeien. Men noemt deze boomen pěkoe hoda n, dewijl daarvan gewoonlijk de vruchten geplukt worden als ze nog jong zijn (koehoed) ten gebruike bij feestelijke gelegenheden of voor het lesschen van den dorst als men op de sawahs werkzaam is. Zoo b.v. moet, als er een feest gevierd wordt in den soebak-tempel

1) De eigenlijke beteekenis van dit woord is deze: het aantal lieden, dat heeren-diensten kan verrichten, wordt door de hoofden steeds wat minder opgegeven dan het werkelijk is, om te voorzien in het geval, dat sommigen ziek mochten zijn. Deze verzwegenen noemt men te Boelělěng pěngělěm, in deze oost-streek roban.

(poera dangintjarik), hetwelk echter slechts éénmaal in de twaalf jaren voorkomt, voor elke sawah, aan den kant waarvan klapperboomen groeien, de vruchten van één boom worden afge- staan. De geheele klapperbelasting, boven omschreven, werd vroeger opgebracht aan den vorst, doch tijdens het voorloopig inlandsch bestuur werd ze afgeschafft, hetgeen zoo is gebleven tot den huidige dag.

Sirih- en andere tuinen.

Behalve sawahs en tegal-velden treft men op Tédjakoela'sch desa- gebied ook tuinen (kěkěbonan) aan, welke zich van noord naar zuid langs beide oevers van de toekad Anjar uitstrekken. Daarin komen sirih-, pinang-, bamboe-, pisang-, zoomede verschillende andere vruchtboomaanplantingen voor. Zij vormen twee strooken langs de rivier van afwisselende breedte; hunne ligging op zacht glooiend terrein, ten oosten en ten westen door den voet van het gebergte begrensd, is gunstig te noemen, vooral met het oog op de nabijheid van stroomend water; want al hebben de tuinbezitters ook al geen recht om ten tijde der sawahbewerking, zij het maar één druppel van dat water uit de rivier in hunne tuinen te leiden, zoo oefent de nabijheid daarvan toch een gunstigen invloed op de daarin voorkomende aanplantingen uit, terwijl ook de overtreding van het evenvermelde verbod moeilijk te controleeren en nooit geheel tegen te gaan is. Gedurende den tijd, dat de sawahs niet bewerkt worden en geen padi te veld staat, wordt het bevoeiingswater uit de toekad Anjar verdeeld tusschen de tuinen en de tweede gewassen op de sawahs, in dier voege, dat de eersten twee aandeelen krijgen tegen de laatsten één.

Uitgestrektheid dier tuinen.

Groepen van aan elkaar grenzende tuinen zijn ook wederom onder verschillende benamingen bekend, welke thans volgen, met opgave van het aantal aandeelhouders en de uitgestrektheid in □ meters en bouws:

1. Sěngkahad . . .	17 personen	65.850	□ meters =	9 bouw	139½	□ roe.
2. Njamboe . . .	8	61.800	" =	8	354½	"
3. Djoewěd . . .	5	69.400	" =	9	389½	"
4. Pengilěn-west . . .	10	132.900	" =	18	363½	"
5. Tjentowa . . .	24	70.500	" =	9	467½	"
6. Doekoeh . . .	10	67.300	" =	9	241	"
7. Pengilēn-oost . . .	7	24.400	" =	3	219½	"

Totaal . . . 81 personen 492.150 □ meters = 69 bouw 175 □ roe.

Gemiddeld heeft dus de tuin van één persoon eene uitgestrektheid van 6076 □ meters of 421 □ rijlandsche roeden.

Belasting op de tuinen.

Van deze tuinen is noch aan den vorst, noch aan de desa ooit eenige belasting betaald geworden. Alleen is het van oudsher de gewoonte geweest, daarvan een heffing te doen (ngamoe) bij elk feest, dat in den dorpstempel gevierd wordt, hetgeen 4 à 5 malen in het jaar plaats heeft. Deze retributie (amoean) wordt in natura

voldaan en is voor elken tuinbezitter eens en voor goed vastgesteld wat den aard en de hoeveelheid der te leveren producten betreft. Telkens wanneer dus op de desavergaderingen den volke door de klians-desa is medegedeeld, dat op dien en dien dag een feest in de balé-agoeng gevierd zal worden, weet dadelijk een ieder, waaraan hij zich te houden heeft, en zorgt hij dat hij tegen den bepaalden dag de verschuldigde hoeveelheid sirih, pinangnoten, pisang of wat het dan zijn moge, gereed heeft en naar den temepl brengt. De klapperboomen in de tuinen worden echter ook door deze heffing niet getroffen.

Op de tuinbezitters rust bovendien nog de verplichting, om wanneer hout voor herstel der tempels of op andere wijze ten dienste der goden benoodigd is, toe te staan, dat dit, zoo het in de nabijheid niet uit de bosschen te verkrijgen is, in hunne tuinen gekapt wordt zonder daarvoor op eenige schadevergoeding aanspraak te kunnen maken. Van deze heffingen is niemand vrijgesteld, dewijl zij beschouwd worden als den goden aangeboden offeranden, en het niet bijdragen daartoe, door wien ook, zoude zeker ongeluk over diens hoofd brengen.

Koffieplantsoenen.

Volgen wij den loop der reeds boven ter sprake gekomen toekad Anjar, de eenige rivier van eenig aanbelang, die op Tédjakoela'sch desagebied voorkomt, verder stroomopwaarts, dan treffen wij ten zuiden der tuinen langs beide oevers boschgronden aan, alwaar koffieboomen geplant zijn. Een jaar of acht geleden was het onder de inwoners van Tédjakoela een rage, om koffie te planten, waarvan men veel voordeel verwachtte. De uitkomsten hebben echter die verwachting teleurgesteld. De grond, waarin veel zand en steenen voorkomen, slechts met eene dunne humuslaag overdekt, is gebleken voor die cultuur minder geschikt te zijn; het grootste deel der boomen is reeds doodgegaan en de overigen verkeerden meerendeels in kwijnenden toestand, tengevolge waarvan de meeste aanplantingen zijn geabandonneerd. Hetgeen nog bestaat is ver van de desa gelegen, vormt geen geregelde tuinen, doch staat hier en daar in het bosch verspreid en is bovendien moeilijk te bewaken tegen diefstal der vruchten door inwoners der nabijgelegen Banglische desa Soebaja. Het is dan ook niet der moeite waard voorgekomen, deze gronden nader in beschouwing te nemen; de koffiecultuur heeft op Tédjakoela's desagebied geen toekomst.

Belasting op het koffieproduct.

De vergunning tot het planten der koffie was verleend door de klians-desa als vertegenwoordigers der gemeenschap, onder voorwaarde, dat een zekere huur (oepëti) daarvoor betaald zou worden, zoodra een redelijke opbrengst verkregen werd. Met het oog op de slechte resultaten, die de cultuur tot heden opleverde, heeft men er echter voorloopig, waarschijnlijk zelfs voor goed, van moeten afzien.

Bergrijst-aanplantingen.

Ten zuiden dezer koffieaanplantingen is dit jaar voor het eerst bergrijst (padi-gaga) aangeplant geworden door lieden van de Banglische desa Koetoe. Zij hebben daartoe eene ruimte van ongeveer acht en een halve bouw in het bosch opengekapt, en tijdens het onderzoek stond de padi er zeer gunstig. De vergunning tot deze ontginning is gevraagd met het oog op gebrek aan goede gronden op Koetoehsch gebied en door het desabestuur van Tédjakoela voor één jaar verleend, onder beding van betaling van een bedrag van 1200 kèpèngs als huur (oepëti), welke over degenen, die aan de bebouwing deelnemen, wordt omgeslagen. Wanneer deze gronden eenmaal beplant zijn geweest, moeten zij minstens vier jaren braak liggen, alvorens opnieuw voor bebouwing geschikt te zijn.

Ook hebben van tijd tot tijd lieden uit de naburige desa's Sëngamboe en Madènan gronden van Tédjakoela in huur voor den gagabouw. Deze zijn gelegen langs den weg van Tédjakoela naar Madènan en daarvoor wordt ook een geringe huurprijs aan de desa betaald.

Bezitsrecht.

Wat het bezitsrecht betreft, valt aan te teekenen, dat de tegalvelden en tuinen individueel worden bezeten en door verkoop of op andere wijze vervreemd kunnen worden. De overige in cultuur zijnde gronden (koffieplantsoenen, gagavelden) zijn het eigendom¹⁾ der desagemeenschap en worden door deze verhuurd.

Domeingronden.

De volgende domeingoederen zijn behalve sawahs, op gebied van Tédjakoela gelegen:

1e. een tegalveld gelegen te Bëngbëng, dat eene uitgestrektheid heeft van 16.300 □ meters = 2 bouw 148½ □ rijnl. roeden; het wordt ten voordeele van den lande verhuurd;

2e. het noordelijke uiteinde der tuinen genaamd Sëngkahad, ter grootte van 1650 □ meters = 116¼ □ rijnl. roeden; deze grond wordt geoccupeerd door den Balinees Madé Liran, zwager van den pèdanda Madé Bang, die er een huis op gebouwd heeft; dit stuk grond zoude zeer geschikt zijn, om er een pasanggrahan op te bouwen; dan behoeven reizende ambtenaren, die wegens den verren afstand van Boelèlèng daar steeds overnachten moeten, geen gebruik meer te maken van de gastvrijheid van het districtshoofd;

3e. een stuk grond gelegen aan het strand, groot 10.000 □ meters of 1 bouw 204¾ □ rijnl. roeden; tijdens het vorstenbestuur was op dien grond de bandarij gevestigd, thans is hij ten gebruike afgestaan aan den opiumpachter Oei Soen Tjoe, die er een huis op gebouwd heeft voor zijn gemachtigde.

In vroegere jaren heeft te Tédjakoela een vorstelijk verblijf (poeri) gestaan; nadat deze verlaten was, was de grond ook te

¹⁾ Hier en elders „eigendom” te verstaan in den zin van „beschikkingsrecht” of van „bezit”. — Noot van de commissie.

beschouwen als domein, doch door het Europeesch bestuur is reeds langen tijd geleden, met het oog op gebrek aan woonerven in de desa, vergunning verleend aan verschillende desalieden om aldaar te bouwen, zoodat die grond thans geheel geoccupeerd is.

Gelegenheid tot nieuwe ontginningen.

Over het algemeen bestaat er in Tédjakoela gebrek aan ruimte zoowel voor woonerven als voor bouwgrond, tengevolge waarvan de cultuur op de tegelvelden, zooals boven bleek, zeer intensief gedreven wordt. Men moge al hier en daar tegen de helling van den berg van Tédjakoela of aan den rand der tuinen een stukje grond van de desa in huur kunnen krijgen, wegens de geringe uitgestrektheid en de ongunstige gesteldheid van het terrein wordt daarvan slechts weinig voordeel behaald. De nog onbenutte boschgrond is, als boven bleek, voor de koffiecultuur ongeschikt. Beter eigent hij zich voor de teelt van padigaga, welke in den vervolge nog wel eenige uitbreiding kan ondergaan, doch het is eene cultuur, die onder moeilijke omstandigheden gedreven wordt, waarmede een landbouwer slechts met groote inspanning in de behoeften, hoe bescheiden die ook zijn mogen, van hem zelve en zijn gezin kan voorzien. De inwoners van Tédjakoela, wier aantal geleidelijk toeneemt, geven er de voorkeur aan, om voor zoover zij met den landbouw geen voldoende bestaan kunnen vinden, het ontbrekende aan te vullen door het uitoefenen der vischvangst, het aanmaken van zout, het vrachtrijden, of door zich toe te leggen op andere bedrijven, waarvan hierna eene beschrijving gegeven zal worden.

Opbrengst der verschillende velden.

Deze kan gedeeltelijk worden afgeleid uit de contracten, welke soms worden aangegaan voor de bewerking van eens anders velden. In vroegere tijden luidde de overeenkomst, voor de tegelvelden aangegaan, gewoonlijk, dat alle gewassen tusschen eigenaar en bewerker gelijkelijk verdeeld zouden worden, behalve de djagoeng, waarvan de bewerker twee aandeelen kreeg tegen de eigenaar één.

Tengevolge van de uitbreiding van de bevolking en het ontbreken der gelegenheid tót het in cultuur brengen van nieuwe gronden wordt tegenwoordig de bovenstaande bepaling nog slechts bij uitzondering gemaakt, en dat wel voor bijzonder schrale gronden. Gewoonlijk bedingt tegenwoordig de eigenaar zich de helft van alle gewassen, ook van djagoeng. Padjêg en bibit levert elk voor de helft.

Voor de tuinen worden dergelijke contracten nooit aangegaan, dewijl in de tuinen bijna dagelijks geplukt wordt, zoodat het moeilijk is den bewerker te controleeren. Wil men ze niet zelf exploiteeren, zoo worden ze bij het jaar verhuurd voor een zeker bedrag aan kèpèngs.

Een proefpluk djagoeng werd genomen in het grondblok Tëgal-linggah, welk veld als type kan dienen van alle Tédjakoela'sche tegelvelden ten westen der desa, behalve die genaamd Bantës-kadja, welke in gunstiger omstandigheden verkeerden, dewijl daar meer over

bevloeïngswater beschikt kan worden en men er dus elk jaar de djagoeng-oogst door tabak doet volgen.

Het veld in quaestie, ongeveer een bouw groot, was verleden jaar geheel met djagoeng en voor een gedeelte met kapas en oendis, voor een ander gedeelte alleen met oendis, en voor het laatste vruchtbaarste gedeelte met tabak beplant. Men had toen verkregen 12 pondongs djagoeng, ter waarde van 10.000 kèpèngs en 200 pèlpèls tabak; deze had men niet verkocht, en hoeveel de kapas had opgebracht, wist men zich niet te herinneren.

Een deel van het veld, groot 4231 □ meters of 298 □ rijnl. roeden, werd aan een proefpluk van djagoeng onderworpen. Men verkreeg 5200 stuks groote soort, alhier koelitan genaamd, dewijl ze in het omhulsel verkocht worden, en 2300 poegpogean, welke geheel geschild werden, doch met de eerste door elkander worden verkocht tegen 10 voor 8 kèpèngs. Het uitschot, hier koetokoetoe genaamd, kan buiten rekening gelaten worden. De opbrengst had dus eene waarde van 6000 kèpèngs, dat maakt per bouw 10.067 kèpèngs, gelijk aan bijna f 23 volgens den tegenwoordigen koers der kèpèngs à 1100 per rijksdaalder.

De tegalvelden, ten oosten der desa gelegen, verkeeren in ongunstiger omstandigheden dan de bovengemelde, dewijl daar in het geheel over geen water beschikt kan worden en de grond schraler is. Een proefpluk, genomen op een veld, dat aldaar den gemiddelden stand van het gewas aangaf, ter grootte van 5420 □ M., gaf eene opbrengst van 2700 stuks eerste soort, 2000 stuks 2e soort; dus per boom 1e soort 3540 stuks, ter waarde van f 8; de tweede soort wordt niet verhandeld. Voorts was op dat proefveld komak, katjang en oendis geplant. Kapas werd vroeger ook vrij algemeen aangeplant, doch sinds de invoer van katoenen goederen zoo zeer is toegenomen, is met de kapasteelt slechts weinig voordeel meer te behalen en raakt deze eenigzins in onbruik.

Zout-aanmaak.

Velen in Tédjakoela houden zich sedert de laatste jaren bezig met den aanmaak van zout ten verkoop, grootendeels in de desa zelve. Het aantal zoutpannen bedraagt 36. Van de wijze, waarop men daarbij te werk gaat en de voordeelen, die er mede behaald worden, wordt eene beschrijving gegeven in eene afzonderlijke bijlage [zie beneden, blz. 17].

Bereiding van indigo, en het blauwverven.

De indigo (taoem) wordt uitsluitend als tweede gewas op de sawah-velden geteeld en gebezigd om er een kleurstof (moeroeh) uit te bereiden voor het verven van kleedingstukken. De werkzaamheden, daaraan verbonden, worden hoofdzakelijk verricht door vrouwen, die soms zelfs ook deelnemen aan het uitplanten en het snijden van het gewas.

Te midden der desa Tédjakoela in de bandjar Pamèsan is een open plaats gelegen, waar het veroorloofd is indigo te bereiden. Rondom een klein déwahuisje staan een vijftigtal fermenteerbakken

uit lontar-stammen vervaardigd (grombong). Deze worden met indigo-bladeren gevuld en daarop wordt water gegoten, dat al spoedig sterk gekleurd wordt. Na eenigen tijd getrokken te hebben, worden de bladen er uit gehaald en het vocht met sirihkalk (één mandje, krosok, op één grombong) vermengd. Het water wordt afgegoten (jèh soeboekan) en de breiïge massa (lěkěd), die dan verkregen wordt, neemt men mede naar huis en wordt dan voor het blauwverven (mamèsin) gebruikt na met aschwater (jèh sěrėkan) vermengd te zijn. Soms wordt ook in de grombong zelf gewasschen, zonder het water af te gieten. Dit is beter voor het goed, maar het duurt wat langer. Elk persoon heeft gewoonlijk twee grombongs; de grombong wordt gevuld met indigobladen ter waarde van 150 kėpėngs, waarvan voor 400 kėpėngs kleurstof verkregen wordt. Het zijn uitsluitend vrouwen, thans 24 in aantal, dit zich daarmede bezighouden. Het bedrijf is vrij winstgevend, doch het staat niet in aanzien, evenmin als men zijne sawahs gaarne bezigt voor de teelt van indigo. In eene grombong kan men alvorens het water te verwisselen 4 à 5 kains nagenoeg zwart verven (zesmaal indompelen en drogen). Voor het verven van één kain wordt 100 kėpėngs betaald.

Goudsmeden.

Onder de handwerkslieden zijn de goudsmeden degenen, die verreweg de grootste verdienste maken. Zij vormen als het ware een afzonderlijken stand in de balische maatschappij, aan welken vroeger tijdens het vorstenbestuur vele voorrechten waren toegekend, die ook thans nog niet geheel hebben opgehouden.

De Balineezen zijn groote liefhebbers van gouden voorwerpen, vooral gouden krisgevesten, die in de meest diverse prijzen te krijgen zijn; elk Balinees, als hij het eenigszins doen kan, schaft er zich één aan, meer of minder schoon van vorm en dik van goud naarmate zijne middelen hem dat veroorloven. Zoo althans is het gesteld in de gouvernementslanden; in de onafhankelijke rijkjes zien de vorsten en de rijksgrootten het niet gaarne, dat de kleine man zich vertoont met te fraaie kleeren en een kostbare kris in den gordel; hij kon daardoor licht eenigszins zijne ondergeschikte positie uit het oog verliezen. Daarbij heerscht in die streken veel minder welvaart dan in Boelèlėng, en degene, die wat bezit, loopt er ook niet gaarne mede te koop en trekt liever de attentie niet; zulks kon het ongestoorde bezit, wellicht zelfs zijn leven, in gevaar brengen.

De vorsten hebben steeds eenige goudsmeden bij zich in het paleis aan het werk, die bij beurten voor eenige maanden geprest worden om, zonder daarvoor direct betaling te ontvangen, verschillende gouden voorwerpen voor hunne gebieders te vervaardigen. Overtuigd echter, dat een tevreden gemoedsstemming ook bij den werkmans bevorderlijk is aan het leveren van goed werk, stellen de vorsten de goudsmeden voor hun verloren tijd schadeloos door het toekennen van vele voorrechten, als vrijstelling van heerdiensten en belasting, het verleenen van faciliteit om vrouwen, die zij mochten begeeren, te krijgen, als anderszins. Een goudsmid, die eenmaal een zekere

vervaardheid gekregen heeft voor de vervaardiging van eenig voorwerp, een bijzonder soort van krisgevest of iets dergelijks, wordt om strijd door de vorsten en rijks grooten uitgenoodigd, om in hunne poeri's te komen werken. De vorsten leenen hunne beroemde goudsmeden aan elkaar, en menigmaal is naar het Europeesch bestuur te Boelèlèng door inlandsche potentaten een gezantschap afgevaardigd, belast met de overbrenging van behoorlijk in gele zijde gewikkelde brieven, waarvan bij opening de inhoud niets anders bleek te zijn dan het verzoek, om den een of anderen bij naam genoemden in Boelèlèng gevestigden goudsmid voor eenige maanden aan hen te willen afstaan. Het stereotype antwoord luidde dan, dat hun verlangen aan den bedoelden werkman was kenbaar gemaakt, doch dat deze niet genegen was daaraan te voldoen en dat onder het Hollandsch bestuur alle onderdanen vrije menschen zijn, die niet tot het praesteeren van dergelijke particuliere diensten gedwongen kunnen worden. Aanvankelijk beschouwden de vorsten een dergelijk antwoord als een onwelwillendheid, eene soort van tegenwerking, doch gaandeweg hebben zij leeren inzien, dat dit niet het geval is en dat hier alleen gedacht moet worden aan eene huns inziens bekrompen opvatting van de macht van den soeverein. Zij hebben zich naar die veranderde omstandigheden geschikt, en als zij tegenwoordig een goudsmid uit Boelèlèng begeeren, wenden zij zich tot den persoon zelf en trachten hem door het doen van beloften over te halen, om voor eenigen tijd over te komen.

De belooningen, die hun worden toegekend, bestaan dan in eenige paarden of vrouwen dan wel andere zaken, die in de desa gerequireerd kunnen worden en waarbij dus de koorden van 's vorsten beurs niet losgeknoopt behoeven te worden. De dèwa-agoeng van Kloengkoeng kwam eenige jaren geleden zelfs op het lumineuse denkbeeld, om een Boelèlèngschen goudsmid, die eenige maanden voor hem gewerkt had, te beloonen met vrijstelling te verlenen van alle in Boelèlèng te praesteeren heerdiensten, waarvan behoorlijk een geschrift werd uitgereikt. Men kan zich voorstellen, hoe weinig succes de man met zijn vrijbrief had, toen die te Boelèlèng voor de heeren gebracht werd, en dat zulks geen goed deed aan de reputatie van den dèwa-agoeng als eerlijk betaler, laat zich licht begrijpen. De goudsmeden maken dan ook, als zij dergelijke uitnoodigingen krijgen, vaak allerlei bezwaren, en dan is den vorsten niets te veel om toch hun zin te krijgen. Een enkel voorbeeld van recenten datum volg hier.

Onlangs liet de vorst van Bangli den te Tédjakoela woonachtigen goudsmid I Daoeh vragen, om naar zijne poeri over te komen tot het vervaardigen van een krisgevest. Nu hebben de vorsten van Bangli reeds van ouds geene goede reputatie bij de lieden van Tédjakoela: gedurende den korten tijd, dat Boelèlèng aan het gezag van Bangli onderworpen is geweest, is het district Tédjakoela vrijwel leeggeplunderd. Bovendien is I Daoeh een gezeten man en nogal op zijn gemak gesteld, zoodat hij voor de invitatie bedankte. Het kwam hem

te stade, dat hij juist bezig was een nieuw huis te bouwen, dat nog niet onder dak gebracht was, en hij excuseerde zich dus met te zeggen, dat hij voorloopig niet op reis wilde gaan, zoolang zijn huis nog niet voltooid was. Wat gebeurt? Eenige dagen later komen onverwachts twee honderd lieden uit Bangli te Tédjakoela aan, elk met een vracht pannen van bamboe, zooals die in deze streken voor dakbedekking gebruikt worden. Het waren heerdienstplichtigen, door den vorst van Bangli uit eenige der armoedige bergdesa's bijeen geroepen, om, natuurlijk zonder eenige betaling daarvoor te erlangen, het huis van I Daoeh te gaan voltooiën, waarvoor zij vijf dagen in Tédjakoela verbleven, levende van den door hen zelf medegebrachten leeftocht. De goudsmid kon toen moeilijk meer weigeren, aan het verzoek van den vorst te voldoen; hij vertrok dus naar Bangli, en versierde een van 's vorsten krissen met een fraaie gouden gevest, dat reeds vooruit betaald was met den gedwongen arbeid der arme bergbewoners.

Ook in de desa hunner inwoning worden de goudsmeden ontzien, want met de hoofden, die mede van tijd tot tijd hunne diensten noodig hebben, zijn zij steeds op zeer goeden voet en in de tempels dragen zij zorg voor het onderhoud der gouden en zilveren banden (p o n t a n g) om de staatsiepieken en van alle andere voorwerpen van edel metaal, die aan den dienst der goden mochten zijn gewijd. Moeten er nieuwe dergelijke voorwerpen vervaardigd worden, dan zijn zij ook steeds bereid daarvoor zonder betaling hunne diensten te verleen, mits de benoodigde edele metalen door de gezamenlijke inwoners der desa geleverd worden. Allicht schiet daarvan zooveel over, dat zij niet geheel voor niets gewerkt hebben, en bovendien genieten zij voor dien arbeid vrijstelling van desadiensten.

Worden zij alzoo in de desa ontzien, dat zij in hoog aanzien staan bij hunne landgenooten, kan men juist niet zeggen, want bekend is het, dat er ter wereld geen grooter dieven bestaan dan de balische goudsmeden. Het is de gewoonte, dat degene, die eenig gouden voorwerp bestelt, het benoodigde metaal aan goudstukken, die in de strandplaatsen door de vreemde oosterlingen verhandeld worden, den smid ter hand stelt. Nu is het echter zeer moeilijk, om na te gaan, of alles voor het aangegeven doel wordt aangewend. De krisgevesten b.v. zijn nooit geheel massief, zij worden gevuld met een mengsel van hars (d a m a r s é l a), olie en fijngestooten baksteen, dat na eenigen tijd steenhard wordt. Naar mate meer of minder goud beschikbaar gesteld wordt, varieert de dikte van de omgevende goudlaag waarin gewerkt wordt, doch als een dergelijk voorwerp wordt afgeleverd, hoe zal men dan nagaan, of al het goud is aangewend? Men kan dan ook gerust zeggen, dat een goudsmid van gemiddelde eerlijkheid tegen twee goudstukken, die hij versmelt, er allicht één in zijn zak laat glijden. Hij ontziet daarbij hoofden noch aanzienlijken, daarom zullen de vorsten er nooit toe overgaan, een goudsmid in diens eigen huis voor hen te laten werken, doch steeds den eisch stellen, dat hij zoolang binnen het paleis komt wonen, waar hij aan

eene strenge surveillance onderworpen wordt. Moet hij zich dit van zijn gebied laten welgevalen, niet alzo van degenen, die hij niet te vreezen heeft, en hun verlangen om bij hem aan huis te komen werken, zoude zeker met verontwaardiging en eene weigering beantwoord worden.

Een bekwaam goudsmid verdient in Tédjakoela een daggeld van f 2.50; in Boelèlèng is het veel hooger. Daarbij zijn zij ook handelaars in de edelgesteenten (sotja), waarmede de krisgevesten versierd worden en die daaraan hunne hooge waarde geven; ook op die wijze worden door hen goede zaken gemaakt.

In Tédjakoela wonen op het oogenblik niet minder dan 31 goudsmiden met hunne gezinnen. Zij vormen daar een afzonderlijke wijk en staan onder een afzonderlijken wijkmeester.

IJzersmeden.

Slechts twee personen oefenen het beroep van grofsmid uit. Beiden zijn afkomstig van Bangli en hebben zich een huis gebouwd binnen de enceinte, waar vroeger de poeri stond. Het eenige werk, dat zij kunnen afleveren, bestaat in landbouw-werktuigen en kleine ijzeren voorwerpen, als schrijfmessjes (pengoetik) enz. Zij verdienen met hun vrij zwaar handwerk een schamel bestaan; de verdienste zal gemiddeld niet meer dan 30 cents per dag bedragen en dan moeten zij er nog een jongen op na houden, om de blaasbalg te trekken.

Timmerlieden.

Het aantal timmerlieden (oendagi) bedraagt ongeveer twintig; zij worden onderscheiden in oendagi tabas die het ruwe werk verrichten, en oendagi oekir, die zich met het fijnere snijwerk bezighouden. Wanneer zij werk hebben, hetgeen niet altijd het geval is, kan men het daggeld, dat zij, vlijtig doorwerkende, kunnen verdienen, stellen op f 0.50.

Schilders en vergulders.

Men treft in Tédjakoela een viertal personen aan, die van het schilderen een beroep maken (sangging); gewoonlijk zijn zij tevens vervaardigers van lofwerk aan deuren en vensters etc. De personen, die zich bezig houden met het vergulden van hoofddoeken, kussenbekleedsels en dergelijke, verdienen evenals de schilders een gemiddeld daggeld van f 0.50, wanneer zij volop werk hebben.

Vervaardigen van verbrandingstoestellen (wadah).

Er zijn lieden, die een afzonderlijk bedrijf maken van het vervaardigen der toestellen van hout en bamboe, waarin de Balineezen hunne dooden verbranden. In Tédjakoela zijn er echter slechts twee, waarvan de één weinig te doen heeft. Werken zij in dienst van hunne desagenooten dan laten zij zich geene vaste betaling doen, doch stellen zich tevreden met den kost en het noodige opium, terwijl zij de offeranden (santoen), die bij het feest worden aangeboden en die behalve uit 1700 kèpèngs nog uit rijst, klappers, vruchten etc. bestaan, na afloop cadeau krijgen. Wanneer zij in een andere desa gaan werken, dan genieten zij een vast loon, dat varieert naar de goedgeheid van den lastgever.

Wajangvertooners (dalang).

Drie personen zijn ervaren in het vertoonen van de wajang. Wanneer zij door desagenooten daartoe uitgenoodigd worden, berekenen zij niet meer dan 500 kèpèngs voor ééne nacht, doch daarbuiten, b.v. te Bondalèm of Lès, stijgt het bedongen loon dadelijk tot 2000 kèpèngs, en het bedraagt nog meer naar mate de desa's verder van de woonplaats der dalangs verwijderd liggen. Neemt men in aanmerking, wat feestvierders de Balineezen zijn, dan valt licht na te gaan, dat de betrekking van dalang een lucratieve is.

Vrachtrijders.

Omstreeks vijftig personen in Tédjakoela zijn bezitters van een pikolpaard en verdienen gedeeltelijk met vrachtrijden hun kost. De vrachtprijzen, die door hen bedongen worden, bedragen 100 kèpèngs voor één vracht van Tédjakoela naar het strand te Bèngbèng (afstand één paal); van Madènan of van Koetoeh naar Tédjakoela (afstand van vier paal), respectievelijk 200 en 250 kèpèngs; van laatstgenoemde plaats naar Boelèlèng (afstand 22 paal), als het voor een Balinees is, naar men zeide 1000 kèpèngs, doch voor een Chinees 1200. Men moet voor zulk een traject ééns overnachten. Bij het berekenen van de totaal-verdiensten dezer lieden houde men wèl in het oog, dat zij slechts in zekeren tijd van het jaar, vooral na den koffieoogst, geregeld werk kunnen krijgen, en dat zij ook gedurende dien tijd niet te veel van hun paarden mogen vèrgen.

Vischvangst.

Een tak van nijverheid, die ook vlijtig beoefend wordt, is de vischvangst. Er is een vijftigtal lieden, die een eigen djoekoeng hebben en met netten (djaring walang) en hengels (pantjing) op de vangst gaan; sommigen maken ook gebruik van fuiken (boeboe). Tezamen vormen de visschers eene vereeniging (sèka), doch deze heeft niet ten doel de vischvangst voor gemeenschappelijke rekening te drijven, alleen om te zamen voor de offeranden te zorgen, die jaarlijks gebracht moeten worden om te verkrijgen, dat de vangst voordeelig zij. Een elk behartigt overigens zijne eigene zaken en deze zijn dikwijls zèér voordeelig. Veelal hebben de visschers behalve hunne woningen in de desa ook nog hun koeboe aan het strand. Zijn zij 's nachts uit geweest, dan komt hun vrouw 's ochtends daar de vangst overnemen, om die spoedig aan de markt te brengen. De visschers steken onmiddellijk weer in zee om nog een tweede bezending thùis te kunnen brengen. De visch wordt den eersten dag te Tédjakoela en Bondalèm versch aangeboden en hetgeen dan onverkocht gebleven is, wordt gepindangd en verder westwaarts tot Koeboetambahan en Boengkoelan ten verkoop gebracht.

De visschers zijn aan geenerlei belasting onderworpen en zijn over het algemeen welvarende lieden; sommigen bezitten bouwvelden, die zij door anderen laten bewerken. Het komt ook voor, dat eigenaars van djoekoengs en het verdere vischgereedschap dit aan anderen ten gebruike afstaan onder conditie, dat zij de helft van de vangst krijgen.

Fabricage van zout door inwoners der desa Tédjakoela.

Aan het strand van Tédjakoela, in de streek genaamd Běngběng, heeft een geregelde jaarlijksche aanmaak van zout plaats, waarbij volgenderwijze te werk gegaan wordt:

Een stuk grond van rechthoekigen vorm, ongeveer ter uitgestrektheid van 150 □ meters, vlak aan het strand grenzende, wordt gelijk gemaakt, daarna rondom afgesloten door een laag dijkje en door twee dergelijke elkaar rechthoekig snijdende dijkjes in vier gelijke deelen verdeeld. In het midden daarvan bevindt zich eene van steen ter hoogte van een voet opgetrokken ronde verhevenheid van anderhalven meter doorsnede. Zulk een veld noemt men asikoet, ook wel apadjěg, de kleine vakken těbih of karang. De grond wordt aldaar gepatjold en vervolgens de aarde door middel van een houten of bamboezen hark (bangkrak) fijn gemaakt en gelijkmatig verdeeld, na vermengd te zijn met wat roode van elders aangebrachte aarde, die het gemakkelijkst het zout opneemt. Door middel van emmers van lontarbladen gemaakt (sěna) wordt het zeewater afgeschept en elk vak wordt met tien schoudervrachten besproeid. Zoodra de grond weer droog is, wordt de bovenste aarde afgeschept en wordt daarmede een trechtervormige, van bamboe gevlochten, van binnen met eene laag klei bestreken mand (tindjoeng) gevuld, die een weinig boven den grond op de boven vermelde ronde verhevenheid te midden van het veld is opgesteld. Bij geregelde afwisseling besproeit men elken dag één vak en wordt die grond van een reeds geheel opgedroogd vak in den trechter gebracht. Deze grond wordt goed aangestampt en dan wederom uitgeloozd door middel van zeewater, en het gefiltreerde vocht (njah) wordt opgevangen in een onder den trechter in horizontale richting geplaatsten, stevig in den grond bevestigden uitgeholden lontarstam (grombong of penjoesoan). Vervolgens wordt dat vocht gedaan in verdampbakken (paloengan of atal), welke bestaan uit ongeveer twee meters lange uitgeholde en in tweeën gespleten lontarstammen, waarvan men er voor één sikoet omstreeks 80 noodig heeft en die steeds half gevuld gehouden worden. Allengskens kristalliseert het zout, wordt er eens in de drie of vier dagen uitgeschept en verpakt in vierkante van lontarbladen gevlochten mandjes (sopak) ter grootte van een span (tjěngkang, afstand te bespannen tusschen duim en middelste vinger) kubiek.

Men kan deze nijverheid slechts gedurende drie maanden van het jaar in den warmsten tijd van den oostmoesson uitoefenen. Er zich steeds mede bezig houdende, kan men zeven maal in de maand een product van 12 sopaks verkrijgen, dus in een seizoen 252 sopaks. De hoogste prijs die bedongen wordt is 80 kěpěngs; de laagste 40 kěpěngs per sopak; stel gemiddeld 60 kěpěngs, dan kan één persoon met den zoutaanmaak in één seizoen ongeveer f 34 verdienen, de kěpěng berekend tegen den tegenwoordigen koers van 1100 per rijksdaalder.

Het strand en de daaraan grenzende, niet in bebouwing zijnde grond wordt beschouwd als het eigendom der desagemeenschap, zoodat degene, die zout wil aanmaken, daartoe vergunning moet vragen aan de klians desa, die, zoolang er grond aanwezig is, zulks niet weigeren. Er moet echter een zekere huur (oepëti) voor betaald worden aan de desa, die in natura voldaan wordt en vier sopaks per sikoet bedraagt. Degene, die een gedeelte van zijn eigen tegalveld voor den zoutaanmaak benutten wil, kan zulks doen en heeft zich dan alleen met de desa te verstaan tot het verkrijgen van eene plaats aan het strand, om er de verdampbakken te plaatsen (sah-sahan). In dat geval behoeft slechts de helft der padjêg betaald te worden.

Het ligt in den aard der zaak, dat deze gronden niet mogen verkocht worden door dengene, die ze occupeert. Wel kwam mij een geval ter oore, dat een dergelijk veld met zijn inventaris verpand was voor 15.000 kèpèngs.

Voor het te Tédjakoela gefabriceerde zout, is nooit eenige belasting betaald aan den landsheer te Boelèlèng. De meeste zoutpannen zijn trouwens eerst in den laatsten tijd aangelegd.

2. Desa Lës.

De grenzen van het desagebied zijn: ten noorden: de Java-zee vanaf Batoe-soengoe tot de uitmonding der toekad Pëngangasan in zee; ten oosten: de toekad Pëngangasan; ten zuiden: het gebied der Banglische desa's Siakin, Batih en Soebaja, zooals dat in de overeenkomst tot grensregeling met Bangli (1884) is omschreven; ten westen: de oostelijke grens van het desagebied van Tédjakoela beoosten de toekad Soengkoeh en daarmede nagenoeg evenwijdig loopende.

Inleiding.

In vroegere tijden was ten oosten der desa Tédjakoela de desa Pandjangan gelegen. Door hare ligging in de nabijheid der zee kust was zij zeer blootgesteld aan de overvallen van zeeroovers, en dezen maakten het der bevolking ten slotte zoo lastig, dat men besloot, gezamenlijk te verhuizen meer landwaarts in, waaraan de tegenwoordige desa, die toen den naam Lës ontving, haar ontstaan te danken had.

Nadat men zich daar geïnstalleerd en een nieuwen tempel ten zuiden der desa opgericht had, bleek weldra, dat de opbrengst der in de nabijheid beschikbare velden, te zamen met de andere middelen van bestaan, die men er zich scheppen kon, niet voldoende waren, om in de behoeften van de geheele bevolking te voorzien, hetgeen ten gevolge had, dat een gedeelte weer wegtrok. Verder landwaarts in kon men niet gaan, want dan kwam men al spoedig in het dorre en steenachtige gebergte terecht; men wendde zich dus weer zee- waarts, vestigde zich op eene plaats, ten oosten der oorspronkelijke desa Pandjangan gelegen, en stichtte de desa Pënoektoekan, welke haren naam te danken heeft aan de omstandigheid, dat men van

het westen komende daarvoor het eerst den top (toektoek) van den berg Agoeng in Karangasëm boven den voorliggenden heuvelrug ziet uitsteken. Er is echter een nauwe band blijven bestaan tusschen deze desa en de moederdesa: de inwoners van beide offeren nog aan dezelfde goden en in denzelfden tempel, zij begraven en verbranden hunne dooden op hetzelfde kerkhof. Eene vaste grens tusschen beide desa's is eerst onlangs aangenomen op verlangen van het bestuur, dewijl zulks uit een administratief oogpunt wenschelijk was.

Tegalvelden.

Dat gedeelte van het desagebied, hetwelk gelegen is tusschen de desa en de zee, bestaat nagenoeg geheel uit tegalvelden, die in geregelde cultuur zijn en bijna zonder uitzondering elk jaar beplant worden. De gewassen, die men er op teelt, zijn in den regel dezelfde als te Tédjakoela, alleen komt tabak zeldzamer voor, terwijl men hier nevens de klapperboomen ook lontarboomen in de tuinen begint aan te treffen.

Gesteldheid van het terrein.

Het terrein heeft eene zachte helling naar het noorden en eene voor den landbouw zéér gunstige gesteldheid. Groot gebrek heeft men er echter aan water, men is geheel afhankelijk van de regens, daar het weinige water, dat door de rivier van Lës stroomt, geheel benodigd is voor de besproeiing der sawahs en der tuinen.

Belasting.

De eenige verplichting, die op het bezit van tegalvelden rust, is de betaling eener zekere belasting (padjěg) aan de desa, welke ten voordeele der gemeenschap, voornamelijk ter bestrijding van de kosten der offerfeesten, wordt aangewend. Zij wordt betaald in kèpèngs en volgenterwijze berekend. Van elk veld wordt de lengte en de breedte opgemeten in dëpa-agoeng (ook genaamd dëpa tindjak of dëpa ngaděg; het is de afstand tusschen de uiteinden van den uitgestrekte rechterarm en het linkerbeen). Deze cijfers worden bij elkaar geteld en men heeft jaarlijks even zoovele kèpèngs te betalen, als de som bedraagt.

De betaling dezer belasting, die verschuldigd is ook van de tegalvelden, die om de een of andere reden onbeplant blijven, moet plaats hebben in de vierde maand van het balische jaar (sasi kapat) na afloop van den katoenoogst. De aanzegging tot de betaling wordt huis aan huis gedaan; den volgenden morgen vroeg wordt op de koelkoel geslagen en dan moet vóór twaalf uur alles betaald zijn. Op het veld van den nalatigen betaler wordt onmiddellijk beslag gelegd (ngawèn) en de verschuldigde belasting verdubbeld. Binnen drie dagen moet deze thans betaald zijn plus de kosten van het conservatoir beslag ten bedrage van 250 kèpèngs, en blijft men in gebreke zulks te doen, dan wordt het veld van den wanbetaler verpand.

Om de administratie dezer belasting gemakkelijker te maken, heeft de klián desa de tegalvelden in acht onderdeelen van aan elkaar gelegen, door vaste grenzen bepaalde, stukken verdeeld, welke onder

de volgende namen bekend zijn. Achter die namen zal nog het aantal eigenaren, de uitgestrektheid volgens de opmeting, en de hoeveelheid belasting, die betaald wordt in het geheel en per bouw, bekend gesteld worden.

Nummer en namen der tegelvelden	Aantal aandeelhebbers	Uitgestrektheid			Bedrag der belasting in kèpèngs	Belasting per bouw in kèpèngs
		meters	bouw	roe		
1 Batoe Sangoe	20	400750	56	235½	1546	27
2 Landjoeng . .	20	153850	21	339½	1445	67
3 Ati	26	236900	33	191½	2064	62
4 Naga	3	63850	8	499	305	34
5 Toeboeh . . .	11	94700	13	172½	609	46
6 Lëmpèdoe . .	29	383750	54	38	1806	33
7 Tegallinggah	33	395500	55	365½	2192	40
8 Pandjangan .	6	139700	19	343	380	19
Totaal	148	1869000	263	184½	10347	

Gemiddeld bedraagt de belasting dus 39 kèpèngs per bouw; ze is alzoo ten eenenmale onbeduidend en bovendien nog over de verschillende grondstukken, zooals uit het staatje blijkt, vrij ongelijkmatic verdeeld.

Vrijstelling dezer belasting wordt verleend voor de velden, die aan de leden van het desabestuur toebehooren.

Eenige lieden van Pënoektoekan planten aan de overzijde van de onlangs aangenomen grens met Lës, dus op gebied der laatstgenoemde desa, doch ten aanzien van de belastingbetaling maakt zulks niet uit, daar de opbrengst dier belasting in beide desa's ten voordeele van denzelfden tempel wordt aangewend.

Zooals in de monographie van Tédjakoela reeds werd aangetekend, zijn er ook lieden van Lës, die op gebied van eerstgenoemde desa planten en aldaar belasting betalen.

Voor de zich op de tegelvelden bevindende klappers werd vroeger dezelfde belasting aan den landsheer betaald als in Tédjakoela, en ze is ook gelijk met deze afgeschaft.

Voor de lontarboomen op de tegelvelden is van oudsher niets betaald geworden.

Tuinen.

Ten westen der desa Lës zijn eenige sawahvelden gelegen, die tezamen twee soebaks vormen, beide hun bevoeiingswater ontvangende uit de rivier van Lës. Na de stichting der desa had men eerst het water benut tot den aanleg van sawahs ten zuiden der desa langs de rivier, doch later zag men in, dat van het terrein ten westen der desa voor dat doel meer voordeel te trekken was. Van de oorspronkelijke sawahs heeft men toen tuinen gemaakt, waarin siri, pinang, pisang en andere aanplantingen voorkomen. Een klein gedeelte van het besproeiingswater is ook thans nog gedurende 6 uren

van elke 24 (a sĕlid) ter beschikking der eigenaren van de tuinen gesteld, en voor de regeling van het beurtverbruik daarvan heeft men de vroegere verdeling van den grond in tĕnahs winih, toen er nog sawahs op waren aangelegd, tot grondslag genomen, in dier voege, dat voor elke halve tĕnah winih men één dag dat water benutten mag. Daar er in het geheel 14 tĕnahs winih zijn, zoo volgt daaruit, dat iemand, die een tuin heeft van een halve tĕnah winih, slechts eenmaal in de 28 dagen gedurende 6 uren over besproeiingswater kan beschikken.

Naar denzelfden maatstaf als de verdeling van het water plaats heeft, moet ook eene zekere belasting betaald worden, welke 500 kĕpĕngs per tĕnah winih bedraagt, door den onder-sĕdahan geïnd wordt, en tegenwoordig ook ten diens voordeele komt.

Voorts moeten van de tuinen bij elk godsdienstig feest, dat in den tempel plaats heeft, zekere leveringen in natura gedaan worden (a moe an), terwijl men ook moet toestaan, dat het hout, hetwelk in den tempel benodigd mocht zijn, in de tuinen gekapt wordt zonder verleening van schadevergoeding, indien het niet in de nabijheid in het bosch te vinden is. De tuinen hebben volgens de opmeting eene gezamenlijke uitgestrektheid van 65.300 □ meters of 9 bouw 100 $\frac{3}{4}$ □ rijnl. roeden en liggen op gunstig terrein aan de westzijde van de rivier, die aan de overzijde gelegen zijn.

Koffieplantsoenen.

Ten zuiden dezer tuinen loopt het terrein vrij steil op en is begroeid met bosch. Negen personen hebben daarin koffie geplant, welke plantsoenen zich in eene vrij smalle strook, op sommige plaatsen afgebroken, dewijl de grond aldaar ten eenenmale ongeschikt was voor die cultuur, tot dicht bij de grens van Bangli uitstrekken. Van veel belang zijn ook deze aanplantingen niet te achten, zij bedragen niet meer dan een 5000 boomen, en voor aanmerkelijke uitbreiding bestaat de gelegenheid niet. Wel is waar zijn de boompjes voor het grootste deel nog zeer jong, waardoor het moeilijk valt een definitief oordeel over de te verwachten uitkomsten te vellen, doch, hoewel het aanzien der plantsoenen gunstiger is dan van die van Tĕdjakoela, zal waarschijnlijk het resultaat met het oog op den aard van den grond en de gesteldheid van het terrein gering zijn.

Bezitsrecht.

De gronden, die in geregelde bebouwing zijn, sawahs, tegals en tuinen, zijn in individueel bezit. Domeingronden komen niet voor. Eenige stukken tegalgrond op desagebied van Lës vormen een soort van apanage-velden (laba) voor de leden van het desabestuur te Pĕnoektoekan. De boschgronden behooren aan de desagemeenschap en blijven zulks doen, ook nadat er koffie in geplant is, waarvoor de desa een zekere huur kan heffen.

Gelegenheid tot nieuwe ontginningen.

Alle beschikbare gunstig gelegen gronden zijn reeds als sawahs of tegalvelden in geregelde cultuur, zoodat tot uitbreiding van eenig belang van den landbouw op desagebied van Lës geene gelegenheid

bestaat, terwijl de nog aanwezige boschgronden van slechte kwaliteit en op zeer geaccidenteerd terrein gelegen zijn en daardoor voor geene cultuur eenige geschiktheid hebben dan die der koffie, en voor deze nog weinig.

Productie der tegalvelden.

Omtrent de productie der tegalgronden kan opgemerkt worden, dat de volgende contracten gebruikelijk zijn:

1e. als men de geheele bewerking van den grond op zich neemt, dan wordt de opbrengst van alle daarop voorkomende producten, zoowel van de eenjarige gewassen als van de katoen- en de vruchtboomen, gelijkelijk tusschen den eigenaar van het veld en den bewerker verdeeld, terwijl elk de helft der padjĕg betaalt en elk de helft der bibit levert;

2e. als men het veld aanvaardt, nadat het reeds bewerkt is (mĕ-boeloenĕg), dan krijgt de bewerker alleen van de eenjarige gewassen de helft, terwijl de andere helft en de geheele opbrengst van den katoenaanplant en der vruchtboomen ten voordeele van den eigenaar van het veld komt.

Kalkfabricage.

LĚs is de eenige plaats in oost-Boelĕlĕng, alwaar sirihkalk vervaardigd wordt. De wijze waarop zulks geschiedt, wordt in eene afzonderlijke bijlage beschreven [zie hieronder], alwaar tevens inlichtingen gegeven worden omtrent de verdiensten, die daarmede gemaakt worden. Er zijn acht ovens in den omtrek der desa, waarin kalk gebrand wordt. Daar echter het verzamelen van den grondstof voor één vulsel twee en een halve maand vereischt, terwijl het branden zelf slechts drie dagen duurt, zoo laat het zich begrijpen, dat van één oven meerdere personen gebruik maken.

Zoutaanmaak.

Van het vervaardigen van zout wordt weinig werk gemaakt. Sommigen doen het voor eigen gebruik, als er weinig aanvoer van elders komt of het te duur is; een vast bedrijf maakt niemand ervan.

Suikerfabricage.

Er zijn personen, die zich met het koken van suiker uit de toewak van den lontarpalm bezighouden, doch die boom komt hier nog niet in groot aantal voor. Deze tak van industrie wordt meer beoefend in Pĕnoektoekan en verder oostelijk gelegen desa's, waarom er eene beschrijving van zal gegeven worden als die desa's behandeld worden.

Vischvangst.

Een tiental djoekoengs zijn het eigendom der inwoners van LĚs. Behalve voor het inzamelen van koraal ten behoeve der kalkbrandrijen bezigt men ze voor de vischvangst. De opbrengst strekt echter grootendeels ten behoeve der bewoners zelve.

IJzersmeden enz.

Vroeger was hier een grofsmid gevestigd, doch die is overleden en niet vervangen geworden. Tegenwoordig komt alleen in den tijd, dat de landbouw-werkzaamheden het drukst zijn, een smid van Karangasĕm zich hier voor eene maand vestigen. Ook andere hand-

werklieden zijn hier niet. Wie een huis of iets anders wil bouwen, timmert zelf en vraagt de hulp van eenige kennissen, die hij te gelegener tijd op zijn beurt ter zijde staat.

Fabricage van sirihekalk in de desa Lĕs.

De grondstof voor de fabricage van sirihekalk levert het strand ten noorden der desa in voldoende hoeveelheid op. De koraalsteen, die ervoor gebruikt wordt, onderscheidt men in twee soorten: de kahang-soesoek, die op het strand gevonden wordt, en de kahang-dogang, die in de zee op eene diepte van twee à drie vademen voorkomt. Levert de verzameling der eerste weinig bezwaar op, de laatste wordt daarentegen niet dan met veel moeite verkregen.

Met een djoekoeng begeeft men zich in zee en duikt, een mand met zich nemende. Met behulp van een steen worden de stukken koraal van de rots onder water afgeslagen, waarmede men de mand vult. Daarna begeeft de duiker zich weder naar de oppervlakte, klimt in zijn djoekoeng en haalt de mand op, om daarna weer van voren af aan te beginnen, totdat het schuitje gevuld is. Men moet zich deze moeite getroosten, dewijl deze soort van karang gemakkelijker verpulvert dan die, welke aan het strand gevonden wordt, en men er dus gebruik van maakt om die gedeelten van den oven mede te vullen, alwaar de warmte het geringst is. Vervolgens moet de karang getransporteerd worden naar de op een afstand van ongeveer twee palen gelegen desa, alwaar de ovens zich bevinden, waartoe men gewoonlijk van pikolpaarden gebruik maakt. Is men zoover, dan moet voor de noodige brandstof gezorgd worden, waartoe men zich naar het bosch ten zuiden der desa begeeft.

Is men ook hiermede gereed, dan kan met het branden een aanvang gemaakt worden, waartoe men gebruik maakt van ovens (gĕmbong), die eenvoudig bestaan uit ter hoogte van ruim een meter opgemetselde, aan de onderzijde van eenige luchtgaten voorziene, circelvormige muren, tevens dienende voor de afsluiting van het regenwater. Die oven is van boven open en heeft een middellijn van ongeveer anderhalven meter. De karang en de brandstof worden daarin laagsgewijze opgestapeld en geleidelijk gebrand. Vervolgens wordt de kalk naar huis gebracht en gebluscht en daarna verpakt in van lontarbladen gevlochten mandjes (krosos) met eene onderlaag van tĕhĕbladeren.

Voor een oven, waarmede van een vulling tweehonderd dergelijke mandjes verkregen worden, heeft men eene maand nodig ter verzameling van de noodige karang, en anderhalve maand voor het brandhout. De sirihekalk wordt gemiddeld verkocht à 200 kĕpĕngs de drie mandjes, dus kan één persoon met de kalkfabricage in drie maanden tijd een voordeel behalen van ongeveer f 30, de kĕpĕngs berekend naar de tegenwoordige marktwaarde van 1100 per rijksdaalder. Dit bedrijf kan uit den aard der zaak alleen in de oostmoesson worden uitgeoefend, zoodat een persoon hard werken moet, wil hij in een jaar twee ovens als boven bedoeld branden.

Zooals uit het boven medegedeelde reeds kan blijken, is het kalk-

branden een zware en vermoeiende arbeid. Door de gebrekkige inrichting der ovens is de werkman bij het bijvullen aan zulke groote hitte blootgesteld, dat dikwijls zijne wenkbrouwen verschroeien, en ook het verzamelen der grondstoffen en der tĕhĕbladeren, welke laatste alleen ver weg in het bosch aan de oevers der rivier van Tĕdjakoela worden gevonden, gaat met vele bezwaren gepaard. Daarbij moet de kalkbrander eigenaar zijn van een djoekoeng en van een pikolpaard, dan wel deze tijdelijk inhuren, zoo hij ze niet van een desagenoot te leen kan krijgen.

3. Desa Pĕnoektoekan.

De grenzen van het desagebied zijn: ten noorden: de Java-zee; ten oosten: het ravijn genaamd Ambĕngan; ten zuiden: het gebied der Banglische desa Siakin, zooals dat wordt omschreven in de in 1884 met Bangli getroffen overeenkomst tot grensregeling; ten westen: de toekad Pĕngangasan.

Het ontstaan dezer even ten zuiden van den grooten weg gelegen desa kwam reeds ter sprake in de monographie der desa Lĕs, waarmede zij vroeger ĕĕn geheel vormde en ook thans nog door nauwe banden verbonden is.

Tegalvelden.

De landbouw wordt bijna uitsluitend gedrevelt op tegalvelden, die aan beide zijden van den grooten weg gelegen zijn en zich op sommige plaatsen van zee tot aan den voet van het gebergte uitstrekken. Het terrein is zacht glooiend en heeft over het algemeen eene gunstige ligging; alleen is het in de nabijheid van het gebergte wat meer geaccidenteerd. De grond is van goede qualiteit en er zouden prachtige sawahs van gemaakt kunnen worden, zoo niet het bevoeiingswater ten eenenmale ontbrak. Ook voor de bewerking der tegalvelden is men geheel afhankelijk van de regens. De gewassen, die op de tegalvelden geteeld worden, zijn volkomen dezelfde als in Lĕs. Ook wordt er volgens denzelfden maatstaf belasting (p adjĕg) van geheven ten behoeve der desa. De inning daarvan geschiedt eveneens op dezelfde wijze door den klian, die het bedrag ervan echter afdraagt aan zijn collega te Lĕs, daar het moet dienen ter bestrijding van de gemeenschappelijk in den tempel (balĕ-agoeng) te Lĕs te vieren feesten. Behalve de gebruikelijke vrijstellingen aan de leden van het desabestuur en de dorpsgeestelijkheid, is ook nog vrijstelling dezer belasting verleend aan zes personen, wier velden gedeeltelijk onteigend zijn moeten worden bij den aanleg van den grooten weg.

Men treft op de tegalvelden ook de gebruikelijke aanplantingen van klapper- en lontarboomen aan, vooral de laatste in grooten getale, welke voornamelijk zijn geplant voor de fabricage van suiker.

Voor geen van beide wordt tegenwoordig betaald; met de lontarboomen is zulks van oudsher het geval geweest; de klapperboomen waren vroeger onderworpen aan de salaran njoeh, welke door het voorloopig inlandsch bestuur werd afgeschaft.